

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԻՇԽԱՆ ԲԻՍՄԱՐԿԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

Քաղաքական ասպարիզից հեռացաւ այն մարդը, որը ներկայ ժամանակների քաղաքականութեան հանգուցը իւր ձեռքումն ունէր բռնած, սկսած քսան տարիներից դէս: Իշխան Բիսմարկը, որի անունի հետ կապուում էր քաղաքական ամեն մի եղելութիւն, այժմ հեռացած է իւր բոլոր պաշտօններից: Մուրճ-ի ընթերցողները նորա նշանակութեան հետ արդէն քաջ ծանօթ են. մենք չը սպասեցինք նորա հեռանալուն, որ այդ ժամանակ արդար դատաստան անենք նորա վերայ: Մուրճ-ը իւր ընթերցողներին ծանօթացրեց նորա հետ իբր մեծ հայրենասէրի, մեծ դիպլոմատի, հեռու և լայն ծրագիրների ու բեղմնաւոր մտքերի տէր մարդու, մի մարդու, որը իւր հանճարի ոյժով ամենակարող դառաւ ոչ ամեն ինչ ձնշելու ու մեռցնելու համար, այլ կերպարանափոխելու և ստեղծելու համար: Նա գլուխ բերաւ գերմանական միութիւնը, որը բոլոր մեծ գերմանական հայրենասէրների իղձն ու փափազն էր եղած. բայց նա այդ գլուխ բերաւ աւելի փայլուն և հաստատ կերպով, քան որ և է մարդ դորանից առաջ երազել անգամ կարող էր: Նա այդ կատարեց տրաքեցնելով երկու ահեղ պատերազմներ, մէկը՝ Աւստրիայի գլխին, որի գերիշխանութիւնը գերմանական պետութիւնների վերայ խանգարիչ էր Պրուսիայի ձգտումներին, այն Պրուսիայի, որը միակ կարող էր կոչւած լինել մի առողջ և հաստատուն միութիւն գլուխ բերել, և երկրորդ՝ Ֆրանսիայի գլխին, որի գերիշխանութիւնը Նւրուպայում խանգարիչ էր առհասարակ գերմանական քաղաքական զարգացման:

Գերմանիայի քաղաքական միութիւնը ստեղծելուց յետ, նա իրան ամբողջապէս նւիրեց իւր ստեղծած պետութեան հաստատութեան, ապահովութեան և զարգացման: Դորա համար նա աշխատեց ամենից առաջ, որ Գերմանիան շարունակէ մնալ այն զինուորական պետութիւնը, որի ոյժով միայն նա կարողացաւ իւր դէմ կանգնած խոչնդոտները հեռացնել: Միլիտարիզմը եղաւ դորա հետեանքը: Մնալով առաջին զինուորական պետութիւն, նա աշխատեց կապել այդ պետութեան քաղաքական շահերը հարեան մեծ պետութիւնների քաղաքական շահերի հետ: Նա մօտեցրեց իրան Աստրիա-Ունգարիային և կապեց սորան իւր հետ՝ գրեթէ դաշնակցութիւնով, որի ամրութիւնը և փոխադարձ շահերի վերայ հիմնւած լինելը անուրանալի է: Նոյն ձևով կապեց իւր հետ նաև Իտալիային: Այսպիսով Բիսմարկը Պրուսիայի մէջ ձուլեց Գերմանիան, ստեղծելով գերմանական պետութիւնը, իսկ ապա Գերմանիայի քաղաքական շահերի շրջանի մէջ գցեց Աստրիա-Ունգարիային և Իտալիային, ստեղծելով միջին եւրոպայի եռապետութիւնը: Երեք քաղաքական էօլիւցիա կատարեց այդ մարդը. մէկով գերմանական գործերից հեռացրեց Աստրիային (1866) և ստեղծեց Հիւսիսային Գերմանական Միութիւնը. այնուհետև զրկեց Ֆրանսիային գերիշխանութիւնից (1870—71) եւրոպական գործերում և ստեղծեց գերմանական կայսերութիւնը, իսկ ապա (1879 և 1887) մի քաղաքական դաշնադրական զանգւած կազմեց միջին եւրոպայի երեք մեծ պետութիւններից: Պատմութեան մէջ անօրինակ մի բան է, որ մի նոր քաղաքական կազմակերպութիւն, անգամ մի նոր պետութիւն, 17 տարում (1871—1887) ստանայ այն հաստատութիւնը, որ այժմ ներկայացնում է Գերմանիան:

Մեր դարում մեծն Նապօլէօնը արաւ աւելին, քան ինչ արեց Բիսմարկը. բայց Նապօլէօնի գործը խախուտ էր. նորա գործի գիմացկութիւնը կախւած էր նրանից, թէ ո՞րքան երկար պիտի փայլէր նորա պատերազմական հանճարի աստղը: Նապօլէօնը նւաճող էր՝ բառի բուն նշանակութեամբ. Բիսմարկը նւաճող էր միայն այնքանով, որքան հարկաւոր էր շէնք կառուցանելու և նրան հաստատ ու ապահով կացուցանելու համար: Բիսմարկը հայրենասէր էր՝ բառիս ընդարձակ նշանակութեամբ: Նորա ոյժը կը պատէր՝ շատ բան աւե-

րելու համար, բայց նա չէր աւերում: Բիսմարկը, իբր գերմանականութեան մարմնացումն, մեծապէս կուտուրական մարդ ցոյց տւեց իրան, և իբր այդպիսին—նա 19-րդ դարու մեծ զաւակներէն է. Բիսմարկը մեծ չառաջդիմական մինիստր էր: Իշխան Մետտերնիխը 40 տարի շարունակ ամենաազդու մինիստրն էր Աւստրիայի, բայց նա իւր բոլոր հեղինակութիւնը գործ դրեց ամեն կեանք մեռցնելու և ամբողջ ազգեր յետադիմական ուղղութեան ու փնասակար մթնոլորդի մէջ պահելու համար: Իշխան Բիսմարկի մեծ նախորդը որոնելու համար պէտք է դիմել 18-րդ դարուն, ուր կը հանդիպենք մեծն Ֆրիդրիխոսի անձնաւորութեանը:

Գերմանական մեծ կանցլերի գործը միմիայն նորա արտաքին քաղաքականութեան մէջը չէր: Նորա մեծ գործքերից շատերը վերաբերում են ներքին խնդիրներին: Նա ոչ միայն կարողացաւ քաղաքականապէս կապել գերմանական պետութիւնները, այլ կարողացաւ իւր ձեռքն առնել մի պետութեան առաջնակարգ ներքին խնդիրները՝ իւր ստեղծած տէրութեան տնտեսապէս և սոցիալապէս մեծ զարկ տալու համար: Տարիներ շարունակ նա մղեց ահեղ պատերազմ կղերականութեան ոգու դէմ, աշխատելով հեռացնել գերմանական ոգուց հռովմէական—պապական ազդեցութիւնը: Լիապէս չը տարաւ յաղթութիւն, բայց ժամանակի պահանջը կատարեց: Տնտեսական կողմից՝ նա ներկայացաւ մեծ հովանաւորող գերմանական շահերի և, հակառակ իշխող կարծիքներին, նա հովանաւորող սիստեմը մտցրեց ոչ սկզբունքով, այլ միայն իբր իւր երկրի և իւր ժամանակի պահանջ: Գերմանիան, որը համաշխարհային վաճառանոցներում գրեթէ հաշւի չէր առնւում, այսօր, շնորհիւ իւր ահագին արդիւնաբերութեան, դասւել է աշխարհի ամենաւաճառաշահ երկիրների շարքը. նորա արտաքին առևտուրը այսօրւայ օրս երրորդն է Անգլիայից և Ֆրանսիայից յետոյ. անգամ, որպէս այդ երեւաց Ֆրանսիայի պատգամաւորների ժողովի մաքսային մասնաժողովի գեկուցումից, անցեալ փետրւարին կարդացած՝ 1888 թւականին Գերմանիայի արտաքին առևտուրը, գուցէ միայն ժամանակաւորապէս, գերազանցեց Ֆրանսիայի արտաքին առևտուրից: Վերջապէս, ներքին խնդիրներից յիշենք սոցիալական բեֆօրմները, որոնց սկիզբը դրւեց 1881 թւականի կայսերական պատգամադրութիւնով և

որի հեղինակն էր իշխան Բիսմարկը: Այդ թւականից դէս տրւեցին նշանաւոր օրէնքներ յօգուտ բանւոր դասակարգի. և նոյն իսկ նորերումս Բերլինում կայացած Վշխատանքի կօնֆերենց, գումարելու միտքը աւողը եղած է նոյն Բիսմարկը: Վերջապէս Բիսմարկի հայրենասիրական մեծ գործքերից մէկը այն է, որ նա Գերմանիան դարձրեց մի կօլօնիական պետութիւն: Երբէք Գերմանիան չէր ունեցած և չէր ձգտած ունենալու կօլօնիաներ օտար աշխարհներում: Այժմ՝ Գերմանիան նաև կօլօնիական պետութիւն է, որը շահեր ունի ոչ միայն իւր սահմանների մէջ, այլ և դրսում, ովկիանոսներում ու մեծ ցամաքներում:

Այս բոլորի համար հարկաւոր էր մեծ կամք, մեծ ոյժ, խորը համոզմունքներ, մեծ առաջդիմական ոգի, որովհետև բոլոր այդ խնդիրների համար Բիսմարկը իւր դէմն ունէր հնուց կազմակերպւած կուօակցութիւններ գերմանական պարլամենտում:

Ենթահիւ իւր բացառիկ դիրքին պետութեան մէջ, պարլամենտական ընդդիմադրութիւնները չէին կարողանում խախտել նորա դիրքը, նորան տեղահան անել իւր պաշտօնից: Ոչ հանգուցեալ Վիլհելմ I և ոչ էլ ազգը, իւր ամբողջութեամբ առած, կը ցանկային դերմանական նոր հայրենիք ստեղծողի հեռանալը՝ որ և է պարլամենտական ընդդիմադրութեան պատճառով: Եւ գլխաւորապէս այն պատճառով, որ Բիսմարկի ձեռնարկութիւնների համար հաւատ ունէին: Իսկ Բիսմարկը արդէն իւր անձի մէջ միացնում էր թէ պետական կանցլերի, թէ արտաքին գործերի մինիստրի, թէ պրուսական մինիստրութեան նախագահի և թէ պրուսական առևտրական մինիստրի պաշտօնները: Եւ որքան բացառիկ էր այդ երևոյթը, նոյնքան էլ բացառիկ էր նորա դիրքը երկրի մէջ՝ նաև պարլամենտի դիմաց, ուր նա գիտէր ամեն անգամ իւր օգտին մեծամասնութիւն կազմել թէ իւր խօսքի ոյժով և թէ երբեմն ազգին թողնելով նոր ընտրութիւններ անել: Այդ դրութեան մէջ կատարւեց սարսափելի սպառումն անհատների, կուսակցութիւնների և սկզբունքների: Իրերի ոյժով ստիպւած լինելով Բիսմարկին հպատակւել՝ անհատներ և կուսակցութիւններ իրանց ստիպւած տեսան որ և իցէ կերպով յարմարւել: Եւ շատ բնական է, որ այդքան ընդհարւելով մարդկային հսկայ ժայռի հետ և այդքան յաղթւելով՝ պարլամենտը Գերմա-

նիայում, Բիսմարկի օրերով, կորցրեց իւր սովորական նշանակութիւնը. բուն պարլամենտականութիւնը, իբրեւ քաղաքական մարմին և ոյժ, գնալով սպառւեց և կորցրեց իւր նշանակութիւնը: Իշխան Բիսմարկի ամենակարողութիւնից ամենից շատ փնասւածը՝ պարլամենտն է, պատգամաւորների ժողովը, թէ պրուսականը (պրուսական լանդտագ) և թէ մանսլանդ գերմանական ընդհատադը:

Ահա՛ թէ ինչու Բիսմարկի հրաժարականի լուրը ընդունւեց մեծ սառնութեամբ Պրուսիայի պարլամենտի մէջ: Բիսմարկի օրերով պետական օրգանները շեղւեցին իրանց սովորական ընթացքից՝ նրան յարմարւելու համար. ամեն ինչ նորա օրգաններն էին: Այժմ, երբ նա հեռացաւ ասպարիզից — գերմանական պետական կեանքը նորից պէտք է կազմակերպուի: Եւ ոչ միայն պարլամենտը այժմ ազատւեց իւր վերայ ծանրացած ճնշող ոյժից, այլ և ազգը: Բայց չը պէտք է մոռանալ այս. նոյն այդ ազգը գերադասում էր իւր վերայ կրել մի այլգլխի ծանրութիւն, քան զրկւել նորա անունից, նորա առաջնորդութիւնից: Եւ եթէ Բիսմարկը գնաց, չը պէտք է կարծել, թէ Գերմանիայի պարլամենտը բռնելու է Բիսմարկի տեղը: Ո՛չ. շատ աւելի հաւանական է, որ գործերի ղեկավարութիւնը այժմ կ'անցնի կայսեր ձեռքը և ոչ պարլամենտի վերայ: Որը կը շարունակէ իւր առաջնայ գերը: Եւ արդէն այս հանգամանքը, որ ներկայ թւականի ընտրութիւններից Վինդհորստի կղերական կուսակցութիւնը ամենազօրեղը դուրս եկաւ բոլոր միւս կուսակցութիւններից, արդէն այս հանգամանքը, ասում ենք, մեզ հաստատ կարծել է տալիս, որ նորընտիր պարլամենտը չը պիտի կարողանայ առաջնանից աւելի մեծ պրեստիժ վայելել:

Ներքին խնդիրների նկատմամբ Բիսմարկի նախաձեռնութիւնը մեծ արձագանք էր գտնում երկրի մէջ: Քաղաքա-տնտեսական նոր, այժմ դրականապէս յաղթող ուղղութիւնը նպաստաւոր էր կանցլերի հայեացքներին: Ռոշէր, Շտայն, Շմոլլէր, Վազնէր, Շէֆլէ և շատ ուրիշներ, — ահա՛ հեղինակութիւններ, որոնց վերայ վստահ կարող էր յենւել Բիսմարկը:

Բայց այն, ինչ մի առանձին հանրապետական նշանակութիւն էր տալիս Բիսմարկին, այդ նորա արտաքին քաղաքականութիւնն էր: Բիսմարկը, որին սերկաթեայ կանցլերի անունն են տւել, այն

ոյժն էր, որի վերայ գլխաւորապէս հիմնուած էր խաղաղութիւնը Եւրոպայում: Գերմանիայի համար նպաստաւոր չէր մի նոր ահեղ պատերազմ: Յամենայն դէպս, դա կը լինէր մի մեծ ըրսկ, որին նա չէր ուզիր ենթարկել մի նորակազմ պետութեան ճակատագիրը: Բարեկամացնելով իւր հետ Աւստրիա-Ունգարիային և Իտալիային, — Բիսմարկը դրեց Գերմանիան ապահով վիճակի մէջ՝ թէ ունեցածը պահպանելու և թէ նոր ձեռնարկութիւններ սկսելու համար: «Մուրճ»-ում մենք արգէն առիթ ենք ունեցել յայտնելու, որ մենք հաւատում ենք Բիսմարկի խաղաղական քաղաքականութեան: Երբ մենք այդ ասում էինք, մամուլի մէջ դա մի սովորական կարծիք չէր: Եւ ահա թէ ինչ էինք ասում մենք «Եռապետեան դաշնակցութեան» մասին, որի ոգին Բիսմարկն էր. «Մենք բոլորովին հաւատացած ենք, որ այդ եռապետական դաշնակցութիւնը, որ խաղաղութեան լիզայի անունն է կրում, իսկ որ պատերազմ չի որոնում: որովհետեւ, աւելցնում էինք մենք, այդ եռապետեան ոյժով դաշնակիցներից իւրաքանչիւրը կարող է այնպիսի հետեւանքների հասնել, որ յաջող պատերազմով անգամ ձեռք բերել դժւարին է»: (Տե՛ս «Մուրճ», 1889 թ. Թ. 9, երես 1476):

Այս տողերով ամեն բան ասւած է: Դորանով ասւած է նաև, որ Բիսմարկը խաղաղութիւնը պահպանում էր ոչ թէ պատերազմի վախից, այլ որովհետեւ նա միջոց գտաւ գործելու նաև առանց պատերազմի:

Այժմ ամբողջ եւրոպական մամուլը մէկը միւսից ուզում է գերազանցել ներկայացնելով Բիսմարկին, իբր խաղաղութեան ամենամեծ գրաւականը վերջին քսան տարիներում: Եւ որովհետեւ խնդիրը պատմական անսովոր դէպքերից մէկի մասին է, ուստի ստորև մենք ներկայացնում ենք «Մուրճ»-ի ընթերցողներին նաև ուրիշների կարծիքները Բիսմարկի հրաժարականի մասին: Եւ քանի որ այդ խնդրում մեզ ամենից շատ հետաքրքրական թւեցին Ֆրանսիական և անգլիական կարծիքները, ուստի մենք սահմանափակում ենք մեր ցիտատները միմիայն Ֆրանսիական և անգլիական լրագիրներով:

Ֆրանսիական լրագիրներից՝

«Temps» լրագիրը ասում է.

«Գերմանիայի, Եւրոպայի և աշխարհքիս պատմութեան մի մեծ

գլուխ փակելու վերայ է՝ իշխան Օտտո ֆօն Բիսմարկ—Շօնհաուզէն, պետական կանցլեր և պրուսական մինիստրների նախագահ, իւր հրաժարականն է տալիս... Գերմանական ազգը չի կարող խորը չը զգացւել, ներկայ լինելով այն պատմական դրամայի վերջնական տեսարանին, որի հանգուցները իւր միութեան վերականգումը և իւր գերիշխանութիւնն են կազմել։ Ֆրանսիան, որը դեռ ևս կրում է ապինքը այն վերքերի, որ նրան այդ կոշտ ասպետը իւր նիզակով ուրիշ ժամանակներում տւել է, Ֆրանսիան ինքը շատ է բարձրամիտ և շատ անաչառ ոգու տէր, որպէս զի այդ մեծ պետական մարդուն տրւելիք արդար դատաստանի հետ չը միացնէ հայրենասիրական պարզատեսութիւնը, քննադատելով այդ հրաժարականի հետեւանքները։ Ահա մօտ 28 տարի է (սեպտ. 1882 թ.), որ Պրուսիայի Վիլհելմ թագաւորը, գաղտնի ընտր էրառ բացելու փորձերից և իշխան Հոհենցոլլերնի ու իշխան Հոհենլոէի մինիստրութիւններով կառավարելուց, վճռեց դիմել պարոն ֆօն Բիսմարկին, պօմերանեան այդ փոքրիկ աղնւականին... Կարիք չը կայ լիեցնել աւանձնապէս այն քաղաքական ասպարէզը, որ անցաւ այդ թուականից սկսած այդ մարդը, որը կատարեալ կուի մէջ պարլամենտի հետ, ունենալով պատգամաւորների ամբողջ ժողովը իւր դէմ, մի պաշտօն իւր վերայ առաւ, որը աւելի վտանգի քան թէ իշխանութեան պաշտօն էր։ Կարծեցին թէ պրուսական Պօլիտեակը կը լինի նա. բայց աւելի կը սազէր Ռիշելիէի անունը։ 1866 թւականի պատերազմը (Աւստրիայի դէմ),— այդ պարտիան, ուր պարոն ֆօն Բիսմարկը Պրուսիայի կարողութիւնը և, իւր իսկ մտեմական խոստովանութեան համաձայն, իւր սեպհական գոյութիւնը խաղի մէջ դրաւ— և ֆրանսիական արշաւանքը մինիստրի ժողովըրդականութիւնը և հռչակը հասցրին իրանց գազաթնակէտին։ Այդ ժամանակից սկսած նորա կատարած դործը երկպառիկ մեծացաւ։ Դրսում կանցլերը ջանաց դերմանական կայսերութեան ապահովութիւնը անխախտելի հիմունքների վերայ դնել։ Իւր բոլոր կոմբինացիաները ունէին այս կէտ նպատակը՝ Եւրոպայի կենդրոնում կազմել մի տեսակ փոխադարձ ապահովութեան միութիւն։ Սկզբում Ռուսիայի և Աւստրիայի հետ, որոնք մէկը միւսին չէզոքացնում էին, ապա, Բերլինի կոնգրեսից յետոյ, միմիայն Աւստրիայի հետ, բայց կապւելով դաշնակցական կապով։ Վերջապէս Իտալիան մէջ քաշելով՝

նա կազմեց պահնորդութիւնը միացած Գերմանիայի վերայ: Անկասկած է, որ աշխարհիս խաղաղութեան գաղափարը խառնուում էր նորա ոգու մէջ գերմանական գերիշխանութեան գաղափարի հետ. դա էր մի տեսակ *pax germanica* (գերմանական խաղաղութիւն), ըստ օրինակի *pax romana* (հռովմէական խաղաղութիւն): Բայց և այնպէս ականերև է, որ իշխան Բիսմարկը այն մեծ ոյժերիցն էր, որոնք ընդդիմադրում են մեր այժմեան՝ մինչ ատաճները զինուորած Եւրոպայի այն զարհուրելի պատերազմին, որի համար ամենքը զրահաւորուում են և որի ողբերգական կարելիութիւնը ամեն մարդ սարսուելով յետ է մղում: «Թան» լրագիրը այնուհետև դառնում է դէպի այն պատճառները, որոնք իւր կարծիքով յառաջացրին իշխան Բիսմարկի հրաժարականը և ապա նկատում. «Որոնում են յաջորդ մի պետական մարդու համար, որին ոչ ոք կարող է փոխարինել»:

«Journal des Débats» լրագիրը (պահպանողական-հանրապետական, Լէօն Սէյի օրգանը) առ 23 մարտի գրում է.

«Եւրոպան ականատես է լինում քաղաքական ամենանշանաւոր անցքին, որին նա վկայ է եղած քսան տարուց դէս... Անկարելի է հերքել, որ 18 մարտից դէս՝ Եւրոպայի ապագան և մանաւանդ Եւրոպայի հասարակաց կարծիքի դրութիւնը խորը փոփոխութիւն կրեց: Մինչ այս շաբաթ մարդ զգում էր, որ մի տեղ գոյութիւն ունի մի բաւականաչափ հաստատուն հեղինակութիւն՝ անցքերի վերայ իշխելու համար և նոցա առաջնորդելու, նոցա հետևելու և մի քաղաքական սխտեմ ընդունել տալու համար: Այդ զգացմունքը անյայտացաւ... Այնեւէն է, որ եւրոպական քաղաքականութեան մասին անելիք գուշակութիւնների մէջ այն մասը, որ պէտք է տուի դէպքին, անյայտին և անսպասելիքներին, այսօր աւելի մեծ է, քան այդ երէկ էր»:

«Liberté» լրագիրը գրում է.

«Համարձակութիւն կը լինէր այժմեանից իսկ ասել, թէ ինչ է պատահելու, բայց ականաչ ամեն մարդ ինքն իրան կ'ասի, որ եւրոպական քաղաքականութեան մեքենայի գըլխաւոր լարը պակասելով, եռապետեան դաշնակցութիւնը բնականօրէն պիտի կորցնի իւր մեծ ոյժը, որովհետև արտաքին քաղաքականութիւնը չի ունենալ այլ ևս Բիսմարկի հանճարը իբր

յաջողութեան գրաւական: Ով կարող է ասել, թէ ինչ պատահարների նա անձնատուր կը լինի: Բիսմարկը էր ընդհանուր խաղաղութեան գլխաւոր սլաքը: Պիտի ունենայ արդեօ՞ք երիտասարդ կայսրը, առանց Բիսմարկի խուրհրդի, բաւականաչափ չափաւորութիւն և խելացիութիւն, ոչ մի բան չը խայտառակելու համար:

«République française» (նախկին օրգան Գամբետտայի, օպորտիւնիստների գլխաւոր օրգանը) ասում է.

«Ոչ մի բան չը պէտք է ազդեցութիւն գործէ մեր ոգու խաղաղ հաստատամտութեան վերայ»:

«Paris» լրագիրը յորդորում է Ֆրանսիային զգոյշ կենալ:

«Cocarde» (բուլանժականների օրգանը) մտնում է ենթագրութիւնների մէջ, թէ Բիսմարկի հրաժարականը գերմանական զօրքի գլխաւոր շտաբի պետ Վալդերզէէ'ի դաւադրութեան հետեւանքն է և այլն. բայց իւր ընթերցողների ուշադրութիւնն է դարձնում նաև այն հանգամանքի վերայ, որ Բիսմարկը խաղաղութեան առաջին գրաւականներիցն էր:

«Parti National» լրագիրը ասում է.

«Հրաժարականը իշխան Բիսմարկի, որի զօրեղ ձեռքերում քսան տարի շարունակ Գերմանիայի ճակատագիրն էր դրած, առաջնակարգ պատմական անցք է, որի հետեւանքները անհաշւելի են մնում: Այդ մարդու հետ, որը մեր զարու երկու ամենամեծ պատերազմները Եւրոպայի վերայ տեղացրեց, անյայտանում է նաև խաղաղութեան ամենալուրջ գրաւականներից մէկը»:

«Radical» լրագիրը (արմատականների օրգանը) և «Intransigent» (ծայրայեղ արմատականների, մասնաւորապէս Բօշֆօրի օրգանը) անհանգիստ են ապագայի համար, երբ իշխան Բիսմարկը այլ ևս կայսր Վիլհելմի խորհրդատուն չի լինելու:

«Siècle» լրագիրը պնդելով, որ իշխան Բիսմարկը 30 տարուց ի վեր Ֆրանսիայի աւերման վերայ է մտածում եղել, շարունակում է, սակայն, այսպէս.

«Նա իրաւունք ունի, որ մենք նորա առջև խոնարհւենք և պատկառանքով նորա հրաժարականը շնորհաւորենք, որովհետև նապօլէօնից դէս մեր զարում չի եղած մի աւելի մեծը: Մենք շարունակելու ենք նորա չիշատակը զարշնելով անուանել, նորան

ատել մեր ամբողջ ֆրանսիական սրտից. բայց մենք նորա վերայ միշտ պէտք է հիանանք, իբր գերմանական հայրենասիրութեան ամենանշանաւոր մարմնացումն: Ոչ ոք չը կայ Բերլինում, որ կարողանար նորան փոխարինել: Նա մի հակայ էր. նորա մօտ՝ Կապրիւի, Վալդերգէէ, Միքել, Բեննիգսէն՝ թզուկներ են: Բայց երևում է, որ նորա իսկական յաջորդը ուզում է կայսր Վիլհելմ II ինքը լինել: Եւ ի՞նչ է պատահելու: Անյայտը ընկած է մեր առջև, և Գերմանիան, որը ամենահռչակաւոր պետական մարդուց, ամենակշիռ ունեցող դիպլոմատից, ամենազգոյշ մինիստրից էր ղեկավարւում, վաղը պէտք է անձնատուր լինի մի անփորձ ձեռքի կամայականութեան:

«Estafette» լրագիրը, որը Ժիւլ Ֆէրրիի՝ օրգանն է, դորա հակաակը գրում է.

«Յաճախ կրկնել են, թէ իշխան Բիսմարկի ներկայութիւնը գերմանական քաղաքականութեան ծայրում՝ խաղաղութեան գրաւական է: Այդ ճիշդ է: Նա յաղթութեան շոգեպահն էր և քսան տարւայ ընթացքում խաղաղութեան իշխանն էր... Այժմ, երբ նա հեռանում է, բնականօրէն հարց է դրւում, թէ արդեօք նորա ամբողջ քաղաքականութիւնը պիտի կարողանայ շարունակել նոյն հեղինակութեամբ, նոյն հետեւողականութեամբ, նոյն զգուշութեամբ... Զր պէտք է հաւատայ, թէ կայսրը արտաքին քաղաքականութեան մասին այլ գաղափարներ ունի, քան պետական կանցլերը: Թէև Վիլհելմ II խորարմատ ղինւորական հակումներ ունի, բայց նորան լաւ ճանաչողները կարծում են, որ նա ամենևին չ'ունի արկածախնդրական միտումներ... Թէ Ֆրանսիայի և թէ՛ Իտալիայի դիմաց գերմանական քաղաքականութիւնը որոշած է և այդ չի փոխւի: Աւստրիայի և մանաւանդ Ռուսիայի կողմից կարող են անսպասելիքներ պատահել: Կանցլերի կառավարութեան փոխարինել անձնական կառավարութիւնով՝ կարող է Վիեննայում և Պետերբուրգում—մի անորոշ ապագայում—չը սպասւած հետեւանքներ ունենալ: Ինչ Ռուսիային է վերաբերում, չը պէտք է թազցնել, որ իշխան Բիսմարկի հեռանալը կարող է ամեն տեսակ ենթադրութիւնների տեղի տալ: Կարելի փոփոխութիւնների մասին զԺւար է խորհրդածութիւններ անել, բայց այսօրւանից սկսած ուստաց կայսեր

և գերմանական կայսեր միջև կանգնած մարդկանցից մէկը պակասեց»:

«France» լրագիրը (բուլանժական) ասում է.

«Եւրոպան միմիայն զժւարութեամբ կարող է ուրախ լինել, տեսնելով որ հեռանում է ասպարիզից մի պետական մարդ, որը իւր երկրի համար ձեռք բերած հետևանքները չ'ուզեց մի նոր պատերազմով վտանգի ենթարկել»:

Անգլիական լրագիրներից՝

«Standard» (տօրիների, պահպանողականների, ուրեմն այժմեան կառավարութեան օրգանը) ասում է.

«Գերմանիան ամեն իրաւունք ունի անհանգիստ լինելու, որ հայրենիքի պահպանը բեմի վրայից հեռանում է: Բայց մենք չենք ճանաչում որ և է ուրիշ ազգ, որը հիմք ունենար դորանից ուրախ լինելու: Պետական կանցլերը այն կենդրոնական և վերահսկող ոյժն է, որը անկապ ատօմների միշտ սպառնացող պատերազմը կանգնացնում է: Մենք կամենում ենք յուսալ, որ նորա յետ քաշելուց յետոյ ևս խաղաղութիւնը պահպանւած կը մնայ. բայց խաղաղութիւնը աւելի դժւար կը լինի պահպանել, երբ սրտոնս, խաղաղասէր պետական մարդը իւր դէմքը թազցնէ, որը գիտէր անկոչներին օրէնք տալ և թուլացնել այն մարդկանց ձեռքերը, որոնց թուլութիւնը դէպի յարձակումն էր մղում: Մենք կարող ենք հասկանալ, թէ և մենք այդ մոտին շատ ցաւում ենք, որ անհաշտելի են այն ձգտումները, որոնք զրկում են գերմանական կայսրին մի այնքան անձնէր և անգնահատելի ծառայից... Բայց դորա մէջ ներփակւած է մի ուրիշ խնդիր՝ ո՞վ պէտք է լինի Գերմանիայի իսկական առաջնորդողը — իշխան Բիսմարկ թէ կայսրը»:

«Standard», իւր երէկւայ ասածին հակառակ, ասում է իւր 19 մարտի №-ում.

«Իշխան Բիսմարկը կատարեալ իրաւունքով կարող էր իւր վերայ առնել Լուզովիկոս XIV-ի խօսքը՝ «պտուլութիւնը — այդ ես եմ»: Միշտ հարց էին տալիս՝ ի՞նչ է մտածում Բիսմարկը այդ մասին: Ի՞նչ է կրում նա իւր դրօշակի վերայ: Երբէ՞ք ոչ ոք այնքան խանդոտութեամբ չի պահպանել իւր ոյժի և հեղինակութեան մօնօսօլը: Գերմանիայում նա չէր համբերել ոչ մի դիմադրութեան,

և իրանից տարբեր կարծիքներ յայտնելը նա ընդունել է միշտ որպէս պատժի արժանի օրինազանցութիւն: Այդպիսով նա ամբողջ գերմանական պետական կեանքը կամաց կամաց ոչնչացրել է: Ամենքը նորա համար միայն մեքենայ էին, որի բանալին իւր ձեռքումն էր պահած: Մենք վախենում ենք, որ այդ փաստերը նորա մեծ ծառայութիւնները չը նւաստացնեն:

«Times» լրագիրը իւր խորհրդածութիւնները փակում է այսպէս (19 մարտի)․

«Մենք Անգլիայում իմանում ենք մեծ մարդու հեռանալու լուրը ցաւակցութեամբ և անհանգստութեամբ: Երբ իշխան Բիսմարկը այլ ևս գերմանական կամ, աւելի ճիշդ ասած, եւրոպական քաղաքականութեան ղեկի մօտ չի նստած, դա մի այնքան հեռու հեռուանքներով լիքը նշանակութիւն ունի, որ ամեն ոք, որը, ինչպէս մենք, նորա անսահման մեծ ծառայութիւնը Եւրոպայի խաղաղութեան համար գիտէ, միմիայն ահով կարող է մտածել դորա հետեանքների մասին: Նա չի կարող մի իսկական յաջող ունենալ: Կը գտնւի՞ արդեօք մի մարդ, որը կարողանայ այն ահագին ու սարսափելի ուժերը սղմած պահել, որոնց նա զանազան ժամանակներում հազիւ կարողացաւ սանձահարել:»

«Morning Post» լրագիրը կարծում է, որ ոչ կայսեր նոր քաղաքական ուղղութիւնը և ոչ կառավարչական կուսակցութիւնների նորերումն կրած պարտութիւնը, միասին առած, կարող չէին կանցլերին պաշտօնից հեռացնել, եթէ նա ցանկացած լինէր մնալ: Մի քանի փոքրիկ զիջումներ, մի աննշան թեքում—և նա կը մնար: Բայց նա գերադասում է ուրիշ չը զիջել և գնալ, լաւ իմանալով, որ վաղ թէ ուշ, մի երիտասարդ իշխանի քաղաքականութիւնը պէտք է յաղթէ մի 75 տարեկան մինիստրի վերայ: Պրուսական և գերմանական «իդիօզին կրաղիաները» ոչ մի հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում միւս ազգերի համար, մինչդեռ Գերմանիայի արտաքին քաղաքականութիւնը վերջին ծայր նշանակութիւն ունի: Այդ կէտում հանգիստ կերպով կարելի է գուշակել, որ իշխան Բիսմարկի իշխող ազդեցութիւնը դեռ երկար պէտք է աւելի, նաև պետական ղեկը ձեռքից թողնելուց յետոյ: Դա մի ողորմելի կոմպլիմենտ կը լինէր գերմանական կայսեր և գերմանական ազգի համար, եթէ կարելի

լինէր ընդունել, թէ իշխան Բիսմարկի հեռանալը նշանակէր զորութիւն կամ մի նշանաւոր փոփոխութիւն արտաքին քաղաքականութեան մէջ, Թէև պետական կանցլերը գնում է, նորա ծրագրած կամ անցկացրած քաղաքականութիւնը կը տևի և, ինչպէս Բերլինի «National-Zeitung» լրագիրը ասում է, Գերմանիան նաև ապագայում կը լինի գրաւականը աշխարհիս խաղաղութեան համար:

«Daily News» լրագիրը (Դէյլի Նիւս, անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան, ըստ ամին Գլադստոնի զլիսաւոր օրգանը), որ յաճախ խօսացել է Բիսմարկի ներքին քաղաքականութեան դէմ, իւր 19 մարտի №-ում կանգ է ուզում առնել այդ զօրեղ և ընդաբոյս մարդու անսահման մեծ ընդունակութիւնների վերայ, քան նորա համեմատապէս աննշան պակասութիւնների վերայ: Նա ասում է.

«Կարող է ճշմարիտ լինել, որ նա պատկանում էր հին կարգ ու կանոնին, որ նա երբեք չը կարողացաւ հաշտել 1848 թւականի զաղափարների հետ և որ նա երբեք իրան տանը չէր զգում նոր-ժամանակեայ Բերլինում: Բայց երբ իշխան Բիսմարկը կը ներկայանայ պատմութեան դատաստանի առջև, իւր հետագանների վերջնական դատողութիւնը լսելու համար, այն ժամանակ նուրբ ժամանակաւոր քննադատութիւնները ոչ մի կշիռ չեն ունենալ: Ով կարող է եւրոպան ճանաչել, երբ սա զրկւած կը լինի Բիսմարկից: Նա կարող է գերմանական պետութեան ասել այն, ինչ Միրաբո ասաց ազգային ժողովի մասին՝ «Այդ ես եմ»: Հաստատ կարելի է ասել, որ ոչ մի մինիստր այնքան չի զգացւած Բիսմարկի հեռանալու լուրից, որքան լօրդ Սօլսբրին (այժմեան անգլիական ղեկավար-մինիստրը): Լօրդ Սօլսբրին չի կարող իւր սեպհական ոտների վերայ կանգնել: Մինչ 1880 թւականը նա յենւում էր լօրդ Բիկօնսֆիլդի վերայ, 1885-ից դէսը՝ իշխան Բիսմարկի վերայ: Բարեբաղդաբար վերջինս, չը նայած որ անգլիական նաւատորմը արեւելեան Աֆրիկայի ափերի վերայ իւր սեպհական օգտին ծառայեցրեց, մեծ մասամբ Անգլիայի համար բարեկամական միտումներ ունէր»:

«Pall Mall gazette» գրում է.

«Իշխան Բիսմարկի մարգարէական խօսքը իրագործւեց, թէ կայսր Վիլհելմ II ինքը կը լինի իւր պետական կանցլերը:

Բայց և այնպէս կանցլերի անկումը ամբողջ Եւրոպան պիտի սարսեցնի: Նոր յոյսեր և նոր երկիւղներ կը ծնեն, և մարդկանց սրտերը կը լցեն չար գուշակութիւններով մօտիկ ապագայի մասին: Այդ մեծ պետական մարդու դիրքը ոյժերի ներքոյ և աւելի էլ դեռ ազգերի երեւակայութեան ոյժի մէջ՝ անզուգական է: Նորա կախարդանքը, գրեթէ անապաշտական ահը, որ նա ներշնչում է, եւրոպական քաղաքականութեան գլխաւոր Ֆակտորներից մէկն է կազմում: Առաջի անգամից թւում էր թէ՛ նորա հրաժարւելուց յետոյ՝ ամեն բան պիտի խանդարւի: Բայց դորան ընդդիմադրում են երկու Ֆակտորներ. նախ՝ Գերմանիայի խաղաղական քաղաքականութիւնը մի որոշ մեծութիւն է, որի պայմանաւորողն է նորա աշխարհագրական դիրքը, և երկրորդ՝ խաղաղութեան պահպանումը շատ աւելի կախած է կայսրից՝ Նեւայի վերայ (ռուսաց), քան կայսրից՝ Եպրէի վերայ (գերմանական): Քանի որ Ալէքսանդր III-ը զահի վերայ է, ամեն ընտանիքի հայր կարող է գիշերը հանգիստ քնել, թէկուզ երկու Բիսմարկներ գլորեն:

«Saint James gasette» այն կարծիքի է, որ Բիսմարկի հրաժարականը ամենամեծ քաղաքական անցքն է Ֆրանսիական երկրորդ կայսերութեան անկումից դէս: «Գերմանիայի արտաքին քաղաքականութեան ձգտումները, ի հարկէ, նոյնը կը մնան. բայց թէ նոյնքան յաջողութեամբ նոքա պէտք է առաջ տարւեն մի աւելի նւազ կարող և քնքոյշ ձեւքով՝ ահա թէ ինչն է կասկածելի: Այս մէկը հաստատ է, որ ոչ մի յաջորդ նոյն հաւատը չը պիտի կարողանայ ներշնչել: Հրաժարականի հիմունքները հեշտ կարելի է դուշակել. նոքա՝ ներքին քաղաքականութեան մէջն են: Իշխանը մեծ բանի տեղ չի դնում հաշտութեան քաղաքականութիւնը, որին կայսրը հակաժ է երեւում և այլն:

Որպէս տեսնում է ընթերցողը՝ բոլոր այդ լրագիրների մէջ կրկնում է միևնոյն նօտան, այն է՝ թէ Բիսմարկը Եւրոպայի խաղաղութեան գրաւականն էր: Բայց և այնպէս, մեղ թւում է, որ այդ ճշմարտութիւնը ոչ մէկի մօտ այնքան ճիշդ է ձևակերպւած, որքան այդ եղած է Մուրճա-ի մէջ: Եւ որ գլխաւորն է, միայն քչերը յիշած լրագիրներից կրկնում են այսօր իրանց երէկւայ պընդածները: